



Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə  
İstitutunun  
aparıcı elmi işçisi,  
dosent, fəlsəfə üzrə  
fəlsəfə doktoru

## VIII Yazı

*"Tarixi-coğrafi Azərbaycan-ın Turanla biri-birini tamamlaması məsələsinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) anladı ki, türklərlə farslara istinadən "brtaq yurd" hesab etdiyi "İran", ortağ ideologiya saydığı "İranlılıq" üçün savaşa türklərə fəlakətdən başqa heç nə verməmiş, bundan qazanan yalnız farsdillilərə və onun havadarları olmuşdur. Ona görə də, Rəsulzadə 1915-1916-cı illərdən etibarən siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anamlarda İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı. Bizcə, İran və Turan anlayışlarının biri-birinə zidd olmasını daha dərinəndən anladıqdan sonra da, türklər üçün "İran", "İranlılıq"ın deyil, Turan və Azərbaycanın önəmli olması qənaətinə gəldi.*

Bu anlamda Rəsulzadənin Novruz bayramı ilə bağlı yazdığı məqalələrdə İran və Turan məsələsinə gündəmə gətirməsi, həmin bayramın əslində türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri ilə bağlı olmasını müdafiə etməsi təsadüfi deyildi. Rəsulzadə yazırdı ki, türklərin tilsimlənməmiş mühasirədən çıxdıqları gün (Ərgənəqon) martın 9-u imiş, moğollar da əski türklərdə martın 9-nu bayram saxlayarlarmış. Demək, Novruz bayramı da əsla türklərə yabançı bir şey deyildir (137, s.169). Rəsulzadəyə görə, Qurd ilə 9 rəqəminə türklərdə, türk asari-tarixiyyəsində böyük bir ehtiram görülür. Rəsulzadə yazırdı: "Türk ənənəsi, türk əsətiri və türklərin imdikki məişətləri Novruzun kəndilərinə yabançı bir şey olmadığını göstərir. Bütün Türkiyə – bu əski Turan – Novruz İran qədər bənimsemişdir. Azərbaycan, bəlli Türkiyə dəxi martın 9-nu ailələr içində mütədəvvəl xüsusi bir ənənə ilə yad edər... Uzun bir vaxt öylə düşünülüyordu ki, bu təsir İrandan keçmişdir. Fəqət, İran ilə Turanın daima biri-birilə vuruşduğu halda, sırf İran ənənəsi olan Novruzun nədən dolayı turanlılar tərəfindən də böylə əzizlənməsi bir az şübhəli idi. Qədim türk və moğol ənənələri və əsətiri haqqında başlamaqda olan tədqiqat ortaya moğollarca məşhur olan "qurtuluş" əfsanəsini çıxarıyor ki, bu əfsanəcə dəmirdən yapıma bir "sədd" vasitəsilə "Ərgənəqon" da hasarlanıb qalmış olan türkləri bozqurd (Pörtəcnə) bu gün xilas etmişdir. Demək ki, bu gün turanlılardan ötrü qurtuluş bayramı olmuşdur" (137, s.343).

Rəsulzadənin fikrinə görə, qurtuluş, qurtulmaq kimi sözlər heç şübhə yoxdur ki, qurd sözündən törəmişdir. Başqa sözlə, nicat və azad olmaq mənasına gələn türkcə qurtulmaq və qurtuluş sözləri həmin qurd və olmaq kəlimələrindən ibarətdir. Deməli, qurtulmaq sözü ehtimal qurd olmaq deməkdir ki, qurd kimi yol bulub Ərgənəqondan çıxmağa dələlət edir (138, s.82). Rəsulzadə yazırdı: "İranlıların babası olan İrəc, turanlıların babası olan Tur və ərəblərin babası olan Sam Yafəsin oğlanları idi. İranlılar ilə turanlıların sonra ərəblər ilə bunların vuruşması, qaradaşlar və əmioğlanları arasında görül-məkdə olan vuruşmalar qəbilin-

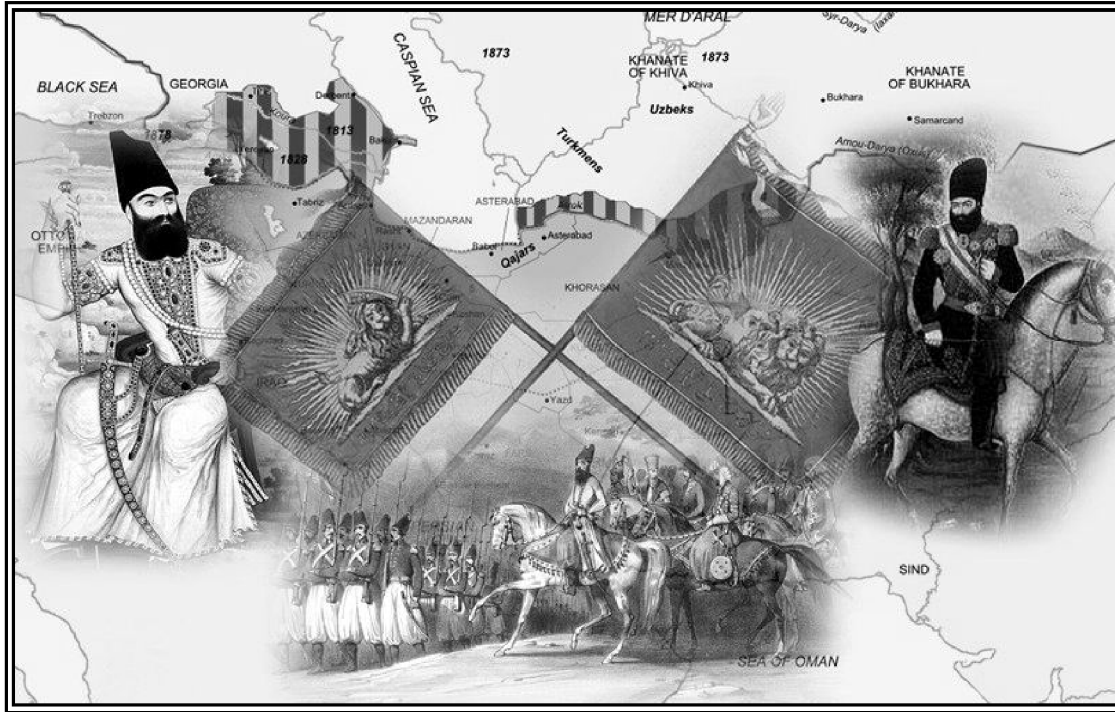
dəyərləndirmək doğru olmaya bilər: "Fəqət elmi-fənn sevgilisi olan Cəlaləddini bu fikrə sövq edən gizli və hiss edilməz amillərdən birisi də novruzun turanlılarca bir "qurtuluş" günü olduğu ənənəsi olmasın?... Hər halda gözəl baharın, qışın öldürücü "si-yəhcal"ından çıxması ilə turanlıların "Ərkənəqon" məhbəsindən qurtuluşlarına təsadüf edən bir günü elmi və fənni surətdə təyin edən böyük Səlcuq hökmdarı bu xüsusda müvaxizə deyil. Təqdir olunmalı!..." (137, s.344). **Deməli, Rəsulzadə iranlıların Novruzuna qarşı turanlıların Qurtuluş gününü ya da Ərgənəqonu irəli sürmüşdür. Bu anlamda Rəsulzadəyə görə Turanlılar üçün mü-**

baş qaldırmasına yol vermək istəmiridilər. Bu məqsədlə də ruslar daha çox sosial-demokratizm, ittihadçılar İslam birliyi, irançılar isə şiəçilik düşüncələri ilə Azərbaycan türklərinin yenedən dirilişinə yol vermək istəmiridilər. Bu anlamda Şimali Azərbaycanda Türklərin muxtariyyət ideyası rusları və ittihadçıları, Qacarlarda Güney Azərbaycan türklərinin "irançılıq"ı olan rəhbərlərinin azalması isə farsçılarını və havadarlarını ingilisləri rahatsız edirdi.

Məsələn, "Azərbaycan türklüyü" ya da Azərbaycan milli ideyası ortaya atıldığı zaman Şimali Azərbaycanda İslam birliyindən çıxış edən ittihadçılarla "Bö-

"Azərbaycan" isminə qarşı etirazlar sosial-demokrat adıyla pərdələnən rusiyaçılar və İslam biliyindən çıxış edən ittihadçılarla yanaşı Qacarlar dövlətindən, daha doğrusu bu dövlətdə "İran", "İranlı" adlarıyla pərdələnən irançılardan da gəlməyə başladı. Belə ki, Tehrandə nəşr olunan "Novbahar" qəzeti 1918-ci ilin əvvəllərində yayımladığı saylarının birində Şimali Azərbaycan türklərinin "Azərbaycan" ideyası zəminində Azərbaycan muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparmasını tənqid edirdi. "Novbahar" qəzetinin irançı ideoloqlarına görə, Azərbaycan muxtariyyəti ideyası "İran" dövlətinin istiqlalına qarşı olub "İran Azərbaycanı"-

## Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq



dən qeyri-təbii olmadığı kimi, aralarından müştərek ənənə dəxi ortaqlı bir baba malı kimi təsəvvür oluna bilməzmi? Turanilik olsun – deyə Novruzla qarşı çıxmaq bəncə Şərq və İslam millətlərindən iki böyük ünsür arasında lüzumsuz soyuqluq salmaqdır. Bundansa zətin şərikli olan bu günü heyvanat, nəbatat,

**cadilə vermək və mücadiləçi olmaq daha çox önəmlidir: "Turan cinsi təbiət qədər mətin, onun qədər qüvvətlidir. Təbiət o qüvvətilə, o məhəbbətilə əsir qalar da, sonra təzələnməyə, donuşluqdan qurtulmağa ehtiyac göstərir. Turan qövmələrindən ötrü də qışlar, donmuşlar sovuqlar vardır. Bunlardan qurtulmaq dəxi**

yük Rusiya" ideologiyasından qurtulamayan sosial-demokratlar (bolşeviklər, menşeviklər, sosialistlər) birmənəli şəkildə buna qarşı çıxırdılar. "Azərbaycan muxtariyyəti" ideyasını ittihadçılar İslam birliyinin parçalanması, sosialistlər isə Rusiya demokratiyasından ayrı düşmək kimi yozurdular. Azərbaycan milli ideya-

nı da özünə birləşdirmək niyyəti güdüür. "Novbahar" qəzetinin müdiri Məlikşüə yazırdı: "Qafqaz Azərbaycanı türklərinin islamiyət evində özlərinə məxsus otaq tutmağa haqqları yoxdur: məğər inke özlərinə məxsus olan otağa bizə, yəni İrana, yəni Osmanlı türklərinə ilhaq edələr" (138, s.448).

M.Ə.Rəsulzadə "Novbahar" qəzetinin bu iddiasına cavab olaraq yazırdı ki, onların əsas hədəfi "İran dövləti" ya da "İran Azərbaycanı" deyil, Bakı, Gəncə, İrəvan və qeyri əyalətlərdən ibarət olan Qafqaz Azərbaycanı türklərinin muxtariyyəti və istiqlalıdır. Milli ideoloqumuza görə, bu mənada "Novbahar" müdiri möhtərəm Azərbaycan adından nahaq xof və dəhşətə düşmüşdür... Azərbaycan yüz on il bundan qabaq havayı-ruzigardan təqsim olundu və Araz çayının Şimal tərəfində olan qitələri rus aldıqdan sonra Azərbaycan adını götürüb Zaqafqasiya adlandırıldı ki, Məvarayı-Qafqaz olsun" (138, s.448).

**Gördüyümüz kimi, Cümhuriyyət qurulana qədər "Tarixi-coğrafi Azərbaycan"ın Türkcülük və Turançılıqla bağlı olması haqqında müəyyən müddəalar irəli sürülmüşdür ki, bunun da əsas müəllifi Rəsulzadə olmuşdur. Rəsulzadə də Azərbaycan türkcülüyünü ya da Azərbaycan turançılığını birmənəli şəkildə "Rusiya Azərbaycanı"na və "İran Azərbaycanı"na qarşı qoymuşdur. Yəni Rəsulzadənin ortaya atdığı Azərbaycanizmin mahiyyətində artıq Rusiya və "İran" mərkəzlilik deyil, məhz Türklük və Turanlılıq dayanırdı. Başqa sözlə, Şimali Azərbaycan türkləri bir tərəfdən 100 ilə yaxın Rusiyanın işğalı altında olduğu üçün ruslaşdırma siyasətinin qurbanı olmuşlara, digər tərəfdən Qacarlar dövlətinə son vermək niyyətində olan farsçılarla onların təsiri altına düşmüşlərə qarşı mübarizə apararaq Azərbaycan turançılığını müdafiə etmişlər. Üstəlik, Azərbaycan türk aydınları, özəlliklə də Rəsulzadə "Turan Azərbaycanı"; "Türk Azərbaycanı" ideyalarını müdafiə edərkən də bir tərəfdən türkcülük, turançılıq prinsiplərindən kənara çıxmağa çalışmış, digər tərəfdən isə Türkcülük və Turançılıq üçün onun müstəqil varlığını müdafiə etmişdir.**

**"Azərbaycan muxtariyyəti" ideyasını ittihadçılar İslam birliyinin parçalanması, sosialistlər isə Rusiya demokratiyasından ayrı düşmək kimi yozurdular. Azərbaycan milli ideyasının əleyhdarları olan milli ittihadçılarla milli sosial-demokratlar (bolşeviklər, menşeviklər, sosialistlər) bu fikirlərini Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər davam etdirdilər. Yalnız 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı yeni Türk dövlətinin bəyanından sonra yavaş-yavaş milli ittihadçılarla milli-sosial demokratlar da "Azərbaycan" milli ideyasına sahiblənməyə başladılar**

xülasə bütün kainatla bərabər istiqbal edərsək, daha münasib olmazmı?" (137, s.344).

Rəsulzadə hesab edirdi ki, bir çoxları 11-ci əsrdə Türk Səlcuqlardan Cəlaləddin Məlikşahın yeni təqvimlər düzəldərək "İran"da Novruz ənənəsini bərpa etməsini, Türk Qəznəvilərdən Sultan Mahmud Səbiktəkinin fars şairi Firdovsiyə, məzmunu iranlıların turanlılar əleyhində icra elədikləri "pəhləvanlıqları" şeirləndirən bir "Şahnamə" yazdırmaq qəbilindən bir xəta kimi görsələr də, bunu ancaq bu cür

**kəndilərinə müqəddərdir. Əski moğol əsətiri bu qurtuluşlardan birini martın 9-da sorağ veriyor. Təbiətin bayram etdiyi bu gün turanlıların də qurtuluş günüdür" (137, s.344).**

Həmin dövrdə müstəqil Azərbaycan Türkcülüyünün ya da Azərbaycan Turançılığının əleyhinə olan əsas qüvvələr: 1) rusiyaçılar, 2) ittihadçılar, 3) irançılar idilər. Rusiyaçılar, ittihadçılar, irançılar müxtəlif vasitələrə baş vuraraq öz anamlarında Rusiya, Osmanlı və "İran"dan kənardə Azərbaycan türklüyünün

sının əleyhdarları olan milli ittihadçılarla milli sosial-demokratlar (bolşeviklər, menşeviklər, sosialistlər) bu fikirlərini Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər davam etdirdilər. Yalnız 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı yeni Türk dövlətinin bəyanından sonra yavaş-yavaş milli ittihadçılarla milli-sosial demokratlar da "Azərbaycan" milli ideyasına sahiblənməyə başladılar.

Şimali Azərbaycan türkləri "Azərbaycan" milli ideyasıyla öz mövqeyini gücləndirdiyi dövrdə